

УДК 111.852

Віталій Падалка

КАТАРСИС ЕТИЧНИЙ ТА ЕСТЕТИЧНИЙ

У статті на підставі порівняльного аналізу Арістотелевого погляду на катарсис як структурний елемент трагедії та розуміння катарсису в творах християнської аскетичної літератури робиться спроба окреслити загальне співвідношення між естетичним та етичним катарсисом

У філософських енциклопедіях та словниках катарсис часто характеризується як термін, що в античній філософії "позначав суть естетичного переживання" [1]. Проте

це лише один з аспектів цього поняття. Навіть в античності катарсис не був лише естетичною категорією. Його вживали також в етичному, психологічному, медичному, релігійному та інших значеннях. Коріння ж його, найімовірніше, пролягають у релігійно-містичній сфері.

Завдяки Арі.стотелю, поняття катарсис утверджується також і в естетичній сфері, а запропоноване ним визначення трагедії через свою непроясненість породило велику кількість літератури, в якій робились спроби з'ясувати, в чому ж це естетичне значення полягає. Серед спроб були і такі, в яких у трагічному катарсисі намагались побачити етичну роль трагедії і мистецтва взагалі. Вважалося, що катарсис - це перетворення поганих схильностей та потягів на добрі, тобто своєрідний засіб морального виховання. Такий погляд був притаманний, наприклад, Лессінгу. Звичайно, тут є доля правди, але лише доля. Трагедія все ж таки є художнім твором, і моральний аспект може бути лише одним із моментів її впливу, і навіть не головним.

Але існує така сфера, в якій переважно етичне значення катарсису не викликає жодного сумніву. Це сфера християнської антропології та аскетички. В аскетико-патристичній літературі "чистота" (*καθαρότης*) і "очищення" (*κάθαρσις*) є одними з центральних категорій.

Тому, щоб розкрити співвідношення естетичного та етичного катарсису, я хотів би дослідити смисл цього поняття в Арістотелевому розумінні грецької трагедії та в писаннях Отців Церкви про християнський шлях аскези.

а. Очищення як таке

В обох випадках вживається той самий термін - "очищення".

Очищенням є перехід від стану

"нечистоти" до стану "чистоти".

Нечистота - то є такий стан, за якого в речі наявне щось, що не зумовлене її сутністю (бруд).

Чистота - є таким станом, за якого в речі наявне лише те, що зумовлене її сутністю.

β. Очищення чого

І в трагедії, і в християнській аскетички, звичайно, говоримо про очищення людини. І не чогось другорядного в ній, а *самої* людини. Тоді постає питання: що є *сама* людина для Арістотеля і що є *сама* людина для християнської аскетички.

1. Ув останній книзі "Нікомахової етики" читаємо: "Очевидно, сама людина і буде цією частиною [розумом - В.П.], оскільки вона є головною та найкращою його частиною" (Ethic.Nic. X 7, 1178a2) [2]. Якщо ж для Арістотеля *самою* людиною є її розум (*νοῦς*), то щоб очистити людину, треба очистити її розум. Думку, що Арістотелеве "трагічне очищення є очищенням в розумі", висловлює також і О.Лосєв у своїй "Історії античної естетички" [3].

Для Арістотеля мистецтво обов'язково мало бути причетне до сфери розумового споглядання, лише це й могло надати йому цінності. Що ж до трагедії, зокрема, то Арістотель тут здійснив певну реабілітацію у відповідь на її засудження Платоном. А така реабілітація була можлива тільки в тому разі, коли б він бачив, що трагедія діє не лише на почуття, розбещуючи їх, як уважав Платон, а, навпаки, допомагає людині очистити себе та долучитися до неосяжної сфери Світового Розуму.

2. Для християнської аскетички розум також мав велику вагу у внутрішнім очищенні та сходженні людини до Бога, проте, він ніяк не міг бути "самою людиною". Нею радше були людська душа (*ψυχή*), лише однією зі складових якої був розум (поряд з волею та

почуттям), а також серце (*καρδιά*), яке вважалося осередком усього духовного та душевного в людині. С.Зарін у своїй фундаментальній праці "Аскетизм за православно-християнським вченням" визначає стосунок "серця" до понять "душі" (*ψυχή*) та "духа" (*πνεῦμα*) в такий спосіб:

"*Ψυχή*, як суб'єкт особистого життя, має в *πνεῦμα* свій найвищий, богоподібний принцип, а в "серці" (*καρδιά*) - свій безпосередній орган, що концентрує та поєднує в собі усі властиві йому стани та діяльності... Особлива праця "духу" відбувається переважно в "серці"... "Серце" в деяких місцях Св.Письма визначається як центр діяльності "духу", а отже, божественний принцип життя" [4].

Висновок Заріна щодо значення "серця" та його місця в онтології людини такий: "Серце, тому, є осередком, в якому концентрується усе особисте життя людини, в його найхарактерніших станах та виявленнях" [5].

Отже, очищення самої людини є очищенням її серця. Щоб пролити світло ще на одне співвідношення, наведу тут відповідь св.Ісака Сирина на питання про різницю між чистотою розуму та чистотою серця.

"Одне то є чистота розуму, а інше ? чистота серця. Бо розум є одним із душевних чуттів, а серце охоплює собою і тримає під своєю владою внутрішні чуття. Воно є корінь, а якщо корінь святий, то й галузки святі, тобто, якщо серце допроваджується до чистоти, то, зрозуміло, що очищуються і всі чуття"[6].

γ. Очищення від чого

1. До суті розуму належить здатність до пізнання. Істинному ж знанню Аристотель часто протиставляє хибну "гадку" (*δόξα*) (*Ethic. Nic. IV8, 1124 B27-28; 15,1128B23-24*)[7]. Власне, вона і є тим брудом, якого слід позбутися, аби набути чистоти розуму. Болгарський вчений

О.Нічев провів глибоке дослідження поняття розумового очищення в античності і на підставі великої кількості матеріалу зробив висновок, що Аристотелів трагічний катарсис і є, по суті, очищенням розуму від хибної гадки [8]. З поглядами Нічева погоджується О.Лосєв, даючи їм ширший контекст у своїй ноологічній концепції катарсису.

Очищення тут полягає в тому, що перше, поверхове та помилкове уявлення, з яким глядач підходить до зображуваних на сцені обставин, змінюється в ході розгортання драматичних подій більш глибоким і більш істинним знанням життя. Водночас і те співчуття до героя і страх за нього, що були пов'язані з першим враженням глядача про події на сцені, поступово зникають та замінюються іншим, більш серйозним почуттям, що походить від усвідомлення глибокої закономірності всього, що випадає на долю героя. Це нове почуття, що виникло внаслідок драматичної вистави, в певному сенсі залишається за своєю природою тим самим комплексом страху і співчуття, проте, вже впорядкованим і спрямованим не на конкретну особистість героя трагедії, а на сам принцип світового ладу.

Подібне розуміння Аристотелевого трагічного катарсису знаходимо у сучасного польського філософа М.А.Кромпца. На його думку: "Твір мистецтва спрямований насамперед на споглядання істини в естетичному переживанні", а катарсис в трагедії провадить людину "до досконалого споглядання істини в реальному людському житті" [9].

2. Що ж до аскетички, то у серці подвижника відбувається "очищення людської природи від чужих, ворожих її істинному, ідеальному призначенню елементів" [10]. Такими елементами є "пристрасті" (*παθῆ*), вони "суть сердечні рухи"[11]. Або, як пише Ісак Сирин: "Пристрасті суть двері, замкнені перед лицем чистоти. Якщо не відчинить хто цих замкнених дверей, то не ввійде до

В. Падалка

непорочної і чистої царини серця... Якщо душа перемаже пристрасті, то набуде чистоти"[12]. Тож, очищення серця є очищенням від пристрастей. Його головною умовою є правильна позиція розуму (*vouç*) у його стосунку до "серця" (*καρδία*), їх взаємний належний стосунок. Він визначається сутністю, з одного боку, "розуму", а з другого - "серця", як їх розуміє християнська аскетика. Якщо перший є переважно сила споглядальна, а другий охоплює собою найбільш глибокі індивідуальні процеси, то їх взаємний стосунок, природно, може полягати в контролі "розуму" над "серцем" так, щоб перший надавав змісту другого належної спрямованості. Ця практика має назву "зведення розуму до серця" і "береження серця". Цей подвиг - є головним. Найвища ж мета його - досягнення стану "безстрастя" (*αλάθεια*), коли всі наші думки, слова та вчинки походять із одного центру, з безпристрасного серця [13].

Таким чином, ми бачимо чим відрізняється трагічний катарсис від аскетичного в площині того, "що" очищується та "від чого". Тепер перед нами стоїть завдання з'ясувати сутнісну відмінність між цими двома видами очищення. Я спробую зробити це за допомогою добре знаних термінів, між якими, проте, існує особливий зв'язок, що він рідко нами зауважується.

б. Очищення патосу та очищення етосу

Російський вчений-літературознавець М.Гаспаров у праці "Сюжетна будова грецької трагедії" пропонує не перекладати, а транслітерувати грецькі слова *ήθος* і *πάθος*, коли мова йде про трагедію:

"Це дозволить зберегти важливий паралелізм двох понять, які неможливо адекватно перекласти, - "етос" (*ήθος*) і "патос" (*πάθος*). Перше позначає стійкий, непорушний душевний стан, друге -

порушений, розлагоджений. У плані вираження "етос" позначає вияв почуттів спокійних та м'яких, "патос" - почуттів напружених на бурхливих. В плані ж змісту "етос" позначає постійний характер персонажу, що не залежить від ситуації, у яку він потрапляє, а "патос" - ті тимчасові зміни, які він зазнає під тиском ситуації, його реакцію на цю ситуацію"! 14].

Для себе виділимо в цих термінах, принаймні, дві площини значень: "залежність - незалежність від ситуації", "тимчасовість - постійність". Саме в цих семантичних полях ми розрізнимо сутність трагічного та аскетичного катарсису.

Залежність - незалежність:

1. У трагедії ми маємо ситуацію залежності і до, і після катарсису. В обох випадках людина підпорядкована зовнішньому щодо неї чинникові. Спершу це конкретні речі та події, що викликають у глядача страх і співчуття, це коловорот життя; після ж очищення інтелектуального зору людина бачить свою підпорядкованість необхідності світового закону. Отже, і там, і там - ситуація патосу, сприйняття необхідності: проте у першому разі вона затемнена ілюзією випадковості, страхом, співчуттям і надією; в другому ж - ситуація чиста, людина бачить, від чого вона насправді залежна, і змушена прийняти цю залежність, цей вирок як неминучі.

2. За християнським вченням, пристрасті та світ як їх осередок відбирають у людини найцінніший Божий дар - її свободу. Очищення серця від них спрямоване на те, щоб повернути цей дар. Отже, аскетичний катарсис у своїй повноті переводить людину із ситуації залежності від цього світу у стан справжньої свободи, коли людина чинить, виходячи лише з внутрішньої спрямованості до добра, що від природи притаманна їй. Стан такої абсолютної чистоти і свободи має назву "безстрастя" (*αλάθεια*) і є метою будь-якої аскези. Термін цей стоїчного походження, але в християнстві він набув дещо відмінного

від первісного значення. Користувались ним, починаючи з християнської давнини (Юстин Філософ, Климент Олександрійський, Євагрій Понтійський та ін.). Сучасною українською мовою його можна перекласти як "свобода від пристрастей". У стоїків він радше мав значення "незворушності"[15] і, звичайно, не був пов'язаний з незалежністю від світу, а, навпаки, передбачав свідоме підкорення Долі.

Але в аскетико-патристичній літературі у понятті "безстрастя" мислився, окрім негативного моменту (звільнення від пристрастей), ще й дуже потужний позитивний момент. Для прикладу, можемо навести слова Івана Ліствичника із розділу про безстрастя в його "Ліствиці": "Отже, правдиво безстрастним є той, хто тіло своє вчинив нетлінним, розум підніс понад усяку твар, усі ж почуття підкорив розуму, а душу свою виніс перед лице Господне, завжди простягаючись до Нього, навіть вище сили своєї." [16].

Вищою точкою позитивного значення поняття "безстрастя" є, звичайно, його зв'язок з любов'ю до Бога і до ближнього ради Бога, взаємопородження безстрастя і любові. Будучи "оселею духовного і розквітаючи в чистоті душі" (І.Ліствичник), саме "любов народжує безстрастя", як говорить "Давній Патерик"[17].

Таким чином, бачимо, що аскетичний катарсис змінює патосну ситуацію, коли людина потерпає від зв'язаності власним гріхом, на етосну, коли людина є незалежною від усього зовнішнього, діє з власного потягу до любові та добра, а всі її вчинки мають своїм джерелом лише вільну, чисту особистість, її очищений етос.

Тимчасовість (нетривалість)-постійність (остаточність):

1. Трагічний катарсис є тимчасовим. Він досягається людиною в напруженому та бурхливому стані, сповненому емоціями та пристрастями; коли ж людина виходить з того стану і знову

потрапляє в коловорот життя, то діє надалі згідно зі своїм незмінним і неочищеним етосом, втрачаючи навіть ту набуту ясність зору.

2. Аскетичний катарсис є постійний і остаточний, але досягається він великою працею та подвигом, більше того, християнська аскетика твердить, що людина самостійно не може сягнути найвищого рівня чистоти та безстрастя, це під силу лише Благодаті Божій. Людина очищує в катарсисі глибини своєї особистості, своє серце, свій розум і волю, тим самим очищуючи і свій етос.

Отже, трагічний катарсис безпосередньо пов'язаний зі сферою того, що в Давній Греції називали *πάθος* оМ, сферою страждань, екстатичних почуттів та пристрастей. На противагу цьому, етичний катарсис пов'язаний з усією людиною, з її цілим життєвим етосом, і насамперед зі сферою людської волі, як переважно етичною сферою. Він дає людині змогу не просто на хвилину побачити правду про життя, а й жити згідно з побаченою правдою, очищуючи не лише свій затьмарений розум, а й волю та серце.

Трагічний катарсис не змінює порядок речей, а лише дозволяє людині прозріти свою трагічну долю в цьому світі. Він належить до естетичної сфери саме з боку її *пізнавальної* ролі в житті людини і вкорінений у тій трагічній істині, яка тільки й була відкрита давньому греку. Але християнство вже знало вищу правду, правду про спасіння, про реальність свободи від гріха. Тому шлях аскетичного катарсису, також починаючись з усвідомлення дійсності трагічного підкорення людини світові як наслідку гріхопадіння, не обмежується лише цим пізнавальним моментом, а дозволяє людині набуту у своєму житті стану справжньої свободи.

В. Падалка

1. *Философский энциклопедический словарь*. - М.,1983. - С.251.
2. *Аристотель*. Никомахова этика. // Сочинения: В 4 т. - Т.4 - М.,1983. - С.283.
3. *Лосев А. Ф.* История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. - М., 1975. - С.204.
4. *Зарин СМ.* Аскетизм по православно-христианскому учению. - М.,1996. - С.375-376.
5. Там само.
6. *Творения аввы Исаака Сиріанина*. - Сергієвъ Посадъ,1911. - С.24.
7. *Аристотель*. Никомахова этика. -Цит.вид. -Т.4. - С. 133,143.
8. Див: *Nicev A.* L'enigme de la catharsis tragique dans Aristote. - Sofia,1970., а також:
Лосев А.Ф. История... - Цит.вид. - С.207.
9. *Krapiec M.A.* U podstaw rozumienia kultury. - Lublin,1991. - S.215.
10. *Зарин СМ.* Аскетизм... - Цит.вид. - С.579.
11. *Еп.Феофан (Затворник)*. Путь ко спасению(краткий очерк аскетике).-М.,1899-С281.
12. *Творения аввы Исаака Сиріанина*. - Цит.вид. - С.254.
13. Див.: *Зарин СМ.* Аскетизм... - Цит. Вид. - С.581.
14. *Гаспаров М.Л.* Избранные труды. Т.1. О поэтах. - М.,1997 - С.451.
15. *Арх. Василий (Кривошеин)*. Преподобный Симеон Новый Богослов (949-1022).- Нижний Новгород, 1996 - С.383.
16. *Иоанн Лествичник*. Лествица.-СПб.,1996-С.243.
17. Цит. за: *Зарин СМ.* Аскетизм... - Цит.вид. - С.308.

RESUME

In the article the attempt to define the correlation between aesthetic and ethic catharsis is done through comparative analysis of Aristotle's concept of catharsis as a structural element of tragedy and the concept of catharsis in works of Christian ascetic literature.